ISSN:3030-332X
Impact factor: 9,493
International journal of scientific researchers

ИЧКИ ИШЛАР ОРГАНЛАРИ ТЕЗКОР-ҚИДИРУВ ХИЗМАТЛАРИНИНГ ҚАСДДАН ОДАМ ЎЛДИРИШ ЖИНОЯТЛАРИГА ҚАРШИ КУРАШИШ ФАОЛИЯТИНИ БОШҚАРИШНИНГ КРИМИНОЛОГИК ЖИҲАТЛАРИ

А.У.Мўминов
Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси
магистратураси тингловчиси, майор
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20284536

Аннотация

Мазкур мақолада ички ишлар органлари тезкор-қидирув хизматларининг қасддан одам ўлдириш жиноятларига қарши курашиш фаолиятини бошқариш масалалари криминологик нуқтаи назардан таҳлил қилинган. Қасддан одам ўлдириш жиноятлари шахс ҳаётига қарши қаратилган энг оғир ижтимоий хавфли қилмишлардан бири бўлиб, уларни ўз вақтида фош этиш, содир этилиш сабаб ва шарт-шароитларини аниқлаш ҳамда профилактик чораларни самарали ташкил этиш ички ишлар органлари фаолиятининг устувор йўналишларидан ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексида қасддан одам ўлдириш учун алоҳида жиноий жавобгарлик белгиланган бўлиб, ушбу қилмиш оғир ва ўта оғир жиноятлар тоифасига киради. Жиноят кодексининг 97-моддасида қасддан одам ўлдириш учун озодликдан маҳрум қилиш жазоси назарда тутилгани ушбу қилмишнинг юқори ижтимоий хавфлилигини кўрсатади. (Lex.uz)

Мақолада тезкор-қидирув фаолиятини бошқаришнинг ташкилий-ҳуқуқий асослари, қотиллик жиноятларини фош этишда ахборот-таҳлилий иш, криминоген вазиятни баҳолаш, тезкор маълумотларни йиғиш ва таҳлил қилиш, идоралараро ҳамкорлик, халқаро тажриба ҳамда профилактиканинг аҳамияти ёритилган. Шунингдек, UNODC ва World Bank маълумотларига таянган ҳолда қасддан одам ўлдириш жиноятларини статистик таҳлил қилишда халқаро методологик ёндашувлар аҳамияти асослаб берилган. UNODC intentional homicide кўрсаткичларини ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ва соғлиқни сақлаш тизими маълумотлари асосида шакллантиради; бу эса қотилликлар статистикасини таҳлил қилишда ягона миллий ҳисобот билан чекланмаслик зарурлигини кўрсатади. (Our World in Data)

Калит сўзлар: қасддан одам ўлдириш, тезкор-қидирув фаолияти, ички ишлар органлари, криминологик таҳлил, профилактика, жиноятчилик статистикаси, қотилликни фош этиш, идоралараро ҳамкорлик, халқаро тажриба.

Кириш

Қасддан одам ўлдириш жинояти ҳар қандай ҳуқуқий давлатда жиноятчиликнинг энг оғир кўринишларидан бири сифатида баҳоланади. Унинг ижтимоий хавфи нафақат инсон ҳаётига қасд қилиниши билан, балки жамиятда хавфсизлик ҳиссининг пасайиши, фуқароларнинг ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга ишончига таъсири, оилавий ва ижтимоий муносабатларда оғир оқибатлар келтириб чиқариши билан ҳам намоён бўлади. Шу сабабли қасддан одам ўлдириш жиноятларига қарши кураш фақат жиноят содир этилгандан кейин уни фош этиш билан чекланмаслиги, балки ушбу турдаги жиноятларнинг олдини олиш, криминоген омилларни барвақт аниқлаш ва хавф гуруҳлари билан мақсадли ишлашни ҳам қамраб олиши лозим.

Ўзбекистон Республикасининг “Тезкор-қидирув фаолияти тўғрисида”ги Қонунида тезкор-қидирув фаолияти махсус ваколат берилган давлат органларининг тезкор бўлинмалари томонидан тезкор-қидирув тадбирларини амалга ошириш орқали бажариладиган фаолият тури сифатида белгиланган. (Lex.uz) Ушбу таърифдан келиб чиқиб, қасддан одам ўлдириш жиноятларига қарши курашишда тезкор хизматларнинг вазифаси фақат айбдор шахсни аниқлаш эмас, балки жиноятнинг сабаблари, содир этилиш механизми, иштирокчилари, яширин мотивлари, далилларни йўқ қилишга қаратилган ҳаракатлар ва эҳтимолий шерикларни аниқлашдан ҳам иборатдир.

Қасддан одам ўлдириш жиноятлари кўп ҳолларда оилавий-маиший низолар, шахсий адоват, рашк, моддий манфаат, қарз муносабатлари, безорилик, уюшган жиноий манфаат ёки бошқа жиноятни яшириш мақсади билан боғлиқ бўлади. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қасддан одам ўлдиришга оид ишлар бўйича суд амалиётида қотиллик мотивини, иштирокчилик даражасини, олдиндан тил бириктириш ҳолатини ва қилмишнинг квалификациясига таъсир қилувчи ҳолатларни синчковлик билан аниқлаш зарурлигини таъкидлайди. Масалан, босқинчилик ёки товламачилик билан боғлиқ қотиллик ҳаракатлари Жиноят кодексининг 97-моддаси иккинчи қисми тегишли банди ҳамда бошқа моддалар билан жиноятлар мажмуи сифатида квалификация қилиниши мумкин. (Lex.uz)

Шу нуқтаи назардан, ички ишлар органлари тезкор-қидирув хизматларининг бошқарув фаолияти криминологик таҳлил, тезкор ахборот, профилактика, жиноят-процессуал талаблар, инсон ҳуқуқларини таъминлаш ва халқаро ҳамкорликни ўзаро уйғунлаштирган ҳолда ташкил этилиши лозим.

Тадқиқот методологияси

Мақолада қуйидаги илмий-тадқиқот методларидан фойдаланилди:

Биринчидан, **норматив-ҳуқуқий таҳлил усули** қўлланилди. У орқали Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси, “Тезкор-қидирув фаолияти тўғрисида”ги Қонун, Олий суд Пленуми қарорлари ҳамда тезкор-қидирув фаолиятига оид ҳуқуқий нормалар таҳлил қилинди. Қонунчиликка кўра, тезкор-қидирув фаолиятини амалга оширувчи органлар Конституция, мазкур Қонун ва бошқа қонун ҳужжатлари талабларига қатъий риоя этиши шарт; қонунчиликдан чекиниш эса жавобгарликка сабаб бўлади. (Lex.uz)

Иккинчидан, **криминологик таҳлил усули** асосида қасддан одам ўлдириш жиноятларининг сабаблари, шарт-шароитлари, мотивлари, криминоген омиллари ва профилактик таъсир чоралари ўрганилди. Ушбу метод қотилликни алоҳида ҳуқуқий ҳодиса сифатида эмас, балки ижтимоий муҳит, шахслараро низолар, иқтисодий манфаатлар, оилавий муносабатлар, спиртли ичимликлар таъсири, агрессив хулқ-атвор ва назоратсизлик каби омиллар билан боғлиқ комплекс жараён сифатида баҳолаш имконини беради.

Учинчидан, **статистик-таққослаш усули**дан фойдаланилди. Бунда халқаро маълумотлар базаларида қасддан одам ўлдириш жиноятлари “intentional homicide” кўрсаткичи орқали баҳоланиши инобатга олинди. Our World in Data маълумотларига кўра, UNODC intentional homicide маълумотлари ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ёки соғлиқни сақлаш тизими маълумотларидан шакллантирилади; қасддан одам ўлдириш тушунчаси эса бир шахснинг бошқа шахсни қасддан ёки жиддий тан жароҳати етказиш нияти билан ғайриқонуний равишда ўлдиришини қамраб олади. (Our World in Data) World Bank маълумотлар базасида Ўзбекистон бўйича “Intentional homicides per 100,000 people” кўрсаткичи UNODC маълумотларига таянади ва мамлакат бўйича 1990–2021 йиллар оралиғидаги индикатор сифатида тақдим этилган. (World Bank Open Data)

Тўртинчидан, **таққослама-ҳуқуқий усул** орқали халқаро амалиётда қотиллик жиноятларини фош этишда қўлланиладиган ахборот-таҳлил, криминалистика, идоралараро маълумот алмашинуви, хавфларни баҳолаш ва профилактик моделлар ўрганилди.

Натижалар

Таҳлил натижалари шуни кўрсатадики, қасддан одам ўлдириш жиноятларига қарши курашишда ички ишлар органлари тезкор-қидирув хизматлари фаолиятининг самарадорлиги бир нечта асосий омилга боғлиқ.

Биринчидан, **тезкор маълумотларни ўз вақтида олиш ва таҳлил қилиш** ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Қасддан одам ўлдириш жинояти содир этилгандан кейин дастлабки соатлар жиноятни фош этишда энг муҳим босқич ҳисобланади. Жиноят содир этилган жойни муҳофаза қилиш, гувоҳларни аниқлаш, видеокузатув ёзувларини олиш, телефон алоқалари ва ҳаракат йўналишларини таҳлил қилиш, жабрланувчининг ижтимоий алоқаларини ўрганиш тезкор-қидирув тадбирларининг муваффақиятини белгилайди.

Иккинчидан, **жиноят мотивини аниқлаш** қотилликни фош этишда марказий ўрин тутади. Қотиллик шахсий адоват, оилавий низо, рашк, қарз, мол-мулк, безорилик, буюртма, уюшган жиноий манфаат ёки бошқа жиноятни яшириш мақсади билан содир этилган бўлиши мумкин. Олий суд Пленуми тушунтиришларида қасддан одам ўлдиришни квалификация қилишда мотив, мақсад, иштирокчилик ва бошқа жиноятлар билан боғлиқликни аниқлаш зарурлиги алоҳида кўрсатилган. (Lex.uz) Демак, тезкор ходим жиноят изини фақат моддий далиллардан эмас, балки шахслараро муносабатлар, низолар тарихи, жабрланувчи ва гумон қилинувчи ўртасидаги алоқалар тизимидан ҳам излаши керак.

Учинчидан, **бошқарувнинг ахборот-таҳлилий модели** етарли даражада ривожланган бўлиши зарур. Қасддан одам ўлдириш жиноятларига қарши курашда ҳар бир ҳудуд бўйича криминоген харита шакллантириш, муқаддам судланган шахслар, оилавий-маиший низолар, спиртли ичимликлар билан боғлиқ ҳуқуқбузарликлар, қурол ёки кесувчи буюмлар билан содир этилган можаролар, қарз ва мулкий низолар ҳақидаги маълумотларни тизимли таҳлил қилиш лозим. Бундай ёндашув жиноят содир этилгандан кейин эмас, балки ундан олдин хавфни аниқлаш имконини беради.

Тўртинчидан, **тезкор-қидирув тадбирлари натижаларидан процессуал фойдаланиш** қонунийлик талабларига қатъий боғлиқ. “Тезкор-қидирув фаолияти тўғрисида”ги Қонунга кўра, белгиланган шартларга риоя этилган ҳолда ўтказилган тезкор-қидирув тадбирлари натижалари Жиноят-процессуал кодексига мувофиқ текширилган ва баҳолангандан кейин далил сифатида эътироф этилиши мумкин. (Lex.uz) Бу эса тезкор хизматлар ишида қонун бузилиши нафақат инсон ҳуқуқларига зарар етказиши, балки жиноят иши бўйича далиллар мақбуллигига ҳам салбий таъсир қилиши мумкинлигини кўрсатади.

Бешинчидан, **халқаро маълумотлар ва статистик ёндашувлардан фойдаланиш** миллий криминологик таҳлил сифатини оширади. UNODC ва World Bank маълумотлари қотилликларни 100 минг аҳолига нисбатан ҳисоблаш усулидан фойдаланади, бу эса турли мамлакатлар ва даврларни таққослаш имконини беради. (Our World in Data) Ўзбекистон амалиётида ҳам қасддан одам ўлдириш жиноятларини таҳлил қилишда фақат абсолют рақамлар эмас, балки аҳоли сони, ҳудудий хусусиятлар, шаҳар-қишлоқ тафовути, оилавий низолар улуши, рецидив ҳолатлари ва фош этиш муддатлари каби кўрсаткичлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

Муҳокама

Қасддан одам ўлдириш жиноятларига қарши курашишни бошқаришда асосий муаммолардан бири — тезкор-қидирув фаолияти, тергов, профилактика ва криминологик таҳлил ўртасидаги боғлиқликнинг ҳар доим ҳам етарли даражада тизимлашмаганидир. Амалиётда айрим ҳолларда тезкор хизматлар асосий эътиборни содир этилган жиноятни фош этишга қаратади, профилактик таҳлил эса иккинчи даражали вазифа сифатида қолиб кетади. Ваҳоланки, қасддан одам ўлдириш жиноятларининг катта қисми аввалдан шаклланган низоли муносабатлар, таҳдидлар, зўравонлик, адоват ёки криминоген муҳит билан боғлиқ бўлади.

Шу сабабли тезкор-қидирув хизматларининг бошқарув моделида **“жиноятдан кейинги реакция”дан “жиноятдан олдинги хавфни бошқариш”га ўтиш** муҳим аҳамиятга эга. Бунинг учун ҳар бир ҳудудда қуйидаги йўналишлар кучайтирилиши лозим:

1. Оилавий-маиший низолар бўйича хавф гуруҳларини аниқлаш;
2. Муқаддам зўравонлик содир этган шахслар билан индивидуал профилактик ишларни кучайтириш;
3. Спиртли ичимликлар, гиёҳвандлик, қарз ва мулкий низолар билан боғлиқ криминоген ҳолатларни таҳлил қилиш;
4. Маҳалла, профилактика инспектори, тезкор ходим ва терговчи ўртасида маълумот алмашинувини кучайтириш;
5. Жиноят содир этилиши мумкин бўлган “иссиқ нуқталар”ни хариталаш.

Халқаро тажрибада қотилликларга қарши курашишда “risk assessment”, “hot spot policing”, “intelligence-led policing” ва “problem-oriented policing” каби моделлар кенг қўлланилади. Уларнинг умумий моҳияти шундан иборатки, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ресурсларни

умумий тарзда эмас, балки энг юқори хавф мавжуд бўлган ҳудудлар, шахслар ва вазиятларга йўналтиради. Ўзбекистон шароитида бу ёндашув маҳаллабай ишлаш, профилактика инспекторлари фаолияти, тезкор-қидирув маълумотлари ва рақамли таҳлилни уйғунлаштириш орқали татбиқ этилиши мумкин.

Бунда инсон ҳуқуқлари ва қонунийлик принциплари алоҳида аҳамиятга эга. “Тезкор-қидирув фаолияти тўғрисида”ги Қонунда инсон ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатлари устуворлиги принципи белгиланган. (Lex.uz) Шунинг учун тезкор-қидирув тадбирлари самарадорлиги фақат тез натижа билан эмас, балки қонунийлик, далилларнинг мақбуллиги, шахсий ҳаёт дахлсизлигига риоя қилиш ва фуқаролар ишончини сақлаш билан ҳам баҳоланиши лозим.

Яна бир муҳим жиҳат — **идоралараро ва халқаро ҳамкорлик**. Қотиллик жиноятлари айрим ҳолларда уюшган жиноятчилик, одам савдоси, трансмиллий гуруҳлар, қочиб кетган гумонланувчилар ёки хорижий давлатлар ҳудуди билан боғлиқ бўлиши мумкин. Ўзбекистон қонунчилиги тезкор-қидирув фаолияти соҳасида чет давлатлар ваколатли органлари ва турдош халқаро ташкилотлар билан ҳамкорликни қонун ҳужжатлари ва халқаро шартномаларга мувофиқ амалга ошириш имконини беради. (Lex.uz) Демак, қасддан одам ўлдириш жиноятларини фош этишда Интерпол каналлари, икки томонлама ҳуқуқий ёрдам, миграция маълумотлари ва чегара назорати ахборотларидан самарали фойдаланиш муҳимдир.

Статистик таҳлил нуқтаи назаридан, қасддан одам ўлдириш жиноятлари бўйича миллий ҳисоботларда қуйидаги кўрсаткичларни мунтазам юритиш мақсадга мувофиқ: содир этилган қотилликлар сони; 100 минг аҳолига нисбатан кўрсаткич; фош этиш даражаси; фош этишга сарфланган ўртача вақт; мотивлар кесими; жабрланувчи ва айбдор ўртасидаги муносабат; жиноят қуроли; жиноят жойи; рецидив ҳолати; оилавий-маиший низо билан боғлиқ ҳолатлар; профилактик ҳисобда турган шахслар улуши. Бундай кўрсаткичлар тезкор-қидирув хизматлари фаолиятини формал ҳисоботдан стратегик бошқарувга ўтказиш имконини беради.

Хулоса

Қасддан одам ўлдириш жиноятларига қарши курашишда ички ишлар органлари тезкор-қидирув хизматларининг бошқарув фаолияти комплекс, тизимли ва криминологик асосланган бўлиши зарур. Ушбу жиноятларни фош этишда тезкор ҳаракат, далилларни сақлаш, гумон қилинувчиларни аниқлаш ва жиноят мотивини очиш муҳим бўлса, уларнинг олдини олишда криминоген омилларни барвақт аниқлаш, хавф гуруҳлари билан ишлаш, маҳалла ва профилактика тизими билан ҳамкорлик қилиш ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, қасддан одам ўлдириш жиноятларига қарши самарали курашиш учун қуйидаги йўналишларни ривожлантириш мақсадга мувофиқ:

Биринчидан, ички ишлар органлари тезкор-қидирув хизматларида криминологик таҳлил ва прогнозлаш тизимини кучайтириш лозим. Ҳар бир ҳудуд бўйича қотилликка олиб келиши мумкин бўлган низолар, зўравонлик ҳолатлари, рецидив хавфи, қарз ва мулкий можаролар, оилавий келишмовчиликлар ва криминоген нуқталар таҳлил қилиниши керак.

Иккинчидан, қотиллик жиноятларини фош этишда “биринчи 24 соат” тамойили асосида тезкор-тергов гуруҳларининг ҳаракат алгоритмлари такомиллаштирилиши лозим. Жиноят жойини муҳофаза қилиш, гувоҳлар билан тезкор ишлаш, рақамли изларни аниқлаш, видеокузатув маълумотларини йиғиш ва жабрланувчининг алоқаларини таҳлил қилиш кечиктириб бўлмайдиган чоралар сифатида қаралиши керак.

Учинчидан, тезкор-қидирув тадбирлари натижаларининг процессуал мақбуллигини таъминлаш учун қонунийлик, инсон ҳуқуқлари ва далилларни расмийлаштириш талабларига қатъий риоя этилиши шарт. Қонунга хилоф олинган маълумотлар жиноятни фош этиш жараёнига салбий таъсир қилиши ва судда далил сифатида баҳоланмаслиги мумкин.

Тўртинчидан, профилактика тизими реактив эмас, проактив характерга эга бўлиши керак. Яъни ички ишлар органлари қотиллик содир этилгандан кейин эмас, балки унинг олдини олишга қаратилган ахборот-таҳлилий ва профилактик ишларни кучайтириши зарур.

Бешинчидан, халқаро тажриба асосида “intelligence-led policing”, “hot spot policing” ва хавфни баҳолаш моделларини миллий амалиётга мослаштириш лозим. Бу моделлар ресурсларни энг хавфли ҳудудлар, шахслар ва вазиятларга йўналтириш имконини беради.

Умуман олганда, қасддан одам ўлдириш жиноятларига қарши курашишда тезкор-қидирув хизматларининг бошқарув самарадорлиги фақат жиноятни фош этиш кўрсаткичи билан эмас, балки жиноятларнинг олдини олиш, криминоген хавфларни камайтириш, фуқаролар хавфсизлигини таъминлаш ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга жамоатчилик ишончини мустаҳкамлаш билан баҳоланиши лозим.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси. 97-модда. Қасддан одам ўлдириш.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Тезкор-қидирув фаолияти тўғрисида”ги Қонуни.
3. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Қасддан одам ўлдиришга оид ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида”ги қарори.
4. United Nations Office on Drugs and Crime. Global Study on Homicide / Intentional Homicide Data.
5. World Bank Data. Intentional homicides per 100,000 people — Uzbekistan.
6. Our World in Data. Homicide rate based on UNODC data.
7. Sherman L. W. Evidence-Based Policing. Cambridge University Press.
8. Clarke R. V., Eck J. E. Crime Analysis for Problem Solvers. U.S. Department of Justice.
9. Ratcliffe J. H. Intelligence-Led Policing. Routledge.
10. Bayley D. H. Police for the Future. Oxford University Press.